

Historical Society of Israel / החברה ההיסטורית הישראלית

The Direction of Prayer in Islam — On the History of a Conflict Between Rituals / —
כיוון התפילה באסלאם לתולדותיו של מאבק בין-פולחני
Author(s): אורי רובין and Uri Rubin
Source:
Historia: Journal of the Historical Society of Israel / היסטוריה: כתב עת של החברה ההיסטורית הישראלית
No. 6 pp. 5-29 ,(תמוז תש"ס)
Published by: Historical Society of Israel / החברה ההיסטורית הישראלית
Stable URL: http://www.jstor.org/stable/23257442
Accessed: 19-06-2015 20:31 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel / החברה ההיסטורית הישראלית is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Historia: Journal of the Historical Society of Israel / היסטוריה: כתב עת של החברה ההיסטורית הישראלית.*

http://www.jstor.org

This content downloaded from 192.122.237.41 on Fri, 19 Jun 2015 20:31:50 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

כיוון התפילה באסלאם –
לתולדותיו של מאבק בין־פולחני

אורי רובין

התגבשות דרכי הפולחן האסלאמיות עומדת בסימן המתח בין מורשות קדם־אסלאמיות שונות שנאבקו ביניהן על הבכורה בתוך המסגרת האסלאמית החדשה שאימצה אותן, לעתים בשינויים ניכרים, אל חיקה. עיקר ידיעותינו על המאבק הזה שאובות מן המקורות הערביים המתארים את לידתו של האסלאם, ואשר הם המקור הבלעדי כמעט העומד לרשותנו, בבואנו להתחקות אחר שורשיה של דת האסלאם. בולטת כאן במיוחד הביוגרפיה (בערבית: 'סירה') של הנביא מוחמד, העומדת לרשותנו בקבצים רבים, שרוכזו בהם מסורות המתארות מאורעות שונים מחיי הנביא. המסורות (בערבית: חַדית') עצמן הן יחידות עצמאיות אשר סודרו ברצף כרונולוגי בידי מקבציהן.

ניתן להשתמש בספרות ה'סירה' ו'החדית'' ככלי לשיחזור ההיסטוריה של האירועים והתהליכים המתוארים במסורות, אולם אין זו מטרת המאמר הנוכחי; מאמר זה עוקף את השאלה המפורסמת של המהימנות ההיסטורית של המקורות הערביים האסלאמיים, ומתמקד בחקר תפיסת העולם שהם מייצגים. הנחת היסוד שבמאמר היא, שרובם המכריע של המקורות שהגיעו לידינו, ואשר מתארים את שורשיו ולידתו של האסלאם, חוברו במהלך המאה הראשונה להִגְ'רַה, היינו עשרות שנים לאחר התרחשות המאורעות שהם מתארים, ולפיכך יותר משהם משקפים את האירועים המתוארים, הם מסגירים את תפיסת העולם של מחבריהם, אשר הכתיבה את אופן התיאור. יתר על כן, העובדה שהמקורות העומדים לרשותנו היום השתמרו לאורך הדורות, מעידה על כך שנודעה להם חשיבות בעיני המאמינים בני המאות הראשונות לאסלאם, שראו בהם כלי חשוב לשימור הזיכרון ההיסטורי והקיבוצי של האומה האסלאמית. לפיכך, המקורות הללו הם כלי ראשון במעלה לשיחזור היבטים בהתגבשות הזיכרון ההיסטורי והדימוי העצמי האסלאמי, וחשיפת הרבדים השונים, ולעתים הסותרים של המסורות, מובטח לה שתחשוף מאבקים אידיאולוגיים ודוגמטיים בין קבוצות שונות של החברה האסלאמית הקדומה.

מאמר זה מתמקד במסורות המתארות את התהפוכות שחלו בכיוון התפילה (בערבית: קִבְּלַה) באסלאם בימיו של הנביא מוחמד. עיון ביקורתי במסורות הללו, המצויות

This content downloaded from 192.122.237.41 on Fri, 19 Jun 2015 20:31:50 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

בקובצי הסירה, וכן בקובצי פרשנות הקוראן ובקבצים אחרים, עשוי לחשוף היבטים במאבק בין מורשות פולחניות שונות, שהתחולל במאה הראשונה להג'רה, ואשר שיקף את המתח שנוצר בעקבות כיבושי האסלאם בין מוקדי קדושה שונים שהפכו לחלק מעולם האסלאם.

במהלך הדיון תובא בחשבון גם עדותו של הקוראן עצמו, אולם יש לזכור שספר זה, בניגוד למסורות ההיסטוריוגרפיות והפרשניות, לא נועד לספר היסטוריה, כי אם לתעד את דבר האל למוחמד נביאו, ולפיכך הוא כתב קודש. הבדל זה מרמז על בעייתיות הזיקה שבין הקוראן והמסורת, ועל כך יֵאָמרו דברים נוספים בדברי הסיכום של מאמר זה.

מצב המחקר

רובם המכריע של המחקרים שפורסמו עד היום על כיוון התפילה באסלאם לא עסקו בהיבט המהווה את מטרתו המרכזית של מאמר זה, כי אם חתרו לחשוף באמצעות הקוראן והמסורות את פני הדברים כפי שהם התרחשו באמת בימי הנביא מוחמד. לדעת בעלי המחקרים הללו, מעידות המסורות על קרע שנוצר בין הנביא לבין היהודים בני זמנו שהתגוררו בעיר מַדינה, שאליה הגיע הנביא לאחר שעזב את מכה במסגרת ההג'רה המפורסמת שלו. הקרע היה כרוך בשינויים פולחניים יסודיים שחולל הנביא בדתו, והתרחש, על פי החוקרים, פחות או יותר כך: עם הגיעו למדינה, ניסה מוחמד להגיע למכנה משותף עם היהודים תושבי העיר. כדי לקנות את ליבם, הוא אימץ כמה מן המנהגים הפולחניים שלהם, כגון, הצום היהודי של יום הכיפורים (עָאשׁוּרָאא'), ובעיקר את כיוון התפילה (קִבְּלַה) היהודי, היינו ירושלים. כיוון התפילה משמש לחוקרים קנה מידה מובהק למדיניותו של מוחמד, והם שמים לב במיוחד למסורות הקובעות, שמספר חודשים לאחר שהנביא הגיע למדינה, הוא שינה את כיוון התפילה מירושלים למכה. בשביל החוקרים זהו סימן לקרע עמוק שהתגלע בין מוחמד והיהודים. הקרע, כך אומרים לנו החוקרים, נגרם כתוצאה מסירובם של היהודים להכיר במוחמד כנביא אמת, ולכן החליט הנביא להפנות עורף ליהודים ולאמץ לעצמו מנהגים פולחניים חדשים שימחישו את הינתקותו מן המסורת היהודית. הנביא חולל תפנית באוריינטציה הפולחנית שלו לכיוון המורשת הדתית הערבית האלילית, שהיתה מבוססת על דמותו של אברהם, ואותה אימץ מוחמד כדי להוציא מן התמונה את נביאי היהודים והנוצרים, כלומר משה וישו; במסגרת זאת 'המציא' מוחמד את התיזה שאברהם יסד את הכַּעְבַּה. כדי לבסס את מעמדה של הכעבה כמרכז הפולחני האסלאמי החדש, החליט מוחמד, בין השאר, לשנות את כיוון התפילה מירושלים לכעבה. לזה התלוו צעדים חריפים נגד היהודים, שהסתיימו בהגלייתם ממדינה, וגם בהשמדת חלק מהם.

This content downloaded from 192.122.237.41 on Fri, 19 Jun 2015 20:31:50 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

תיאור זה של הקרע עם היהודים ואימוץ הפולחן האברהמי של הכעבה ניתן לראשונה בצורה שיטתית על ידי החוקר ההולנדי סנוק הורגרוניה (Snouck Hurgronje), והוא אומץ בהתלהבות על ידי א' ונסינק (A. Wensinck) בנספח לערך Ibrāhīm, במהדורה הישנה של האנציקלופדיה של האסלאם. במהדורה החדשה של האנציקלופדיה, כותב ונסינק בערך Ḳibla,[1] שכיוון התפילה הוסט מירושלים למכה, מאחר שמוחמד התאכזב מן ההצלחה המעטה שהוא זכה לה כנביא בקרב יהודי מַדינה, ולכן הוא החליט להבליט את מקומה של המסורת הערבית העתיקה בדתו, ובמסגרת זאת התחיל לשים דגש על דת אברהם, וגם פתח בצעדים לסילוק שבטי היהודים ממדינה.

למרות שעם הזמן קמו חוקרים שניסו להפריך את השקפת הורגרוניה, וטענו שמוחמד הכיר את הקשר בין אברהם והכעבה עוד לפני שבא למדינה ורב עם היהודים,[2] בכל זאת נשארה בעינה ההשקפה ששינוי כיוון התפילה מירושלים למכה, שהתרחש רק אחרי ההג'רה, מציין קרע עם היהודים במדינה ותפנית חדה לעבר דת אברהם, שמוקדה הוא הכעבה. על כך תעיד, למשל, העובדה שדבריו של ונסינק בערך Ḳibla במהדורה החדשה של האנציקלופדיה של האסלאם אינם אלא העתק מדויק של הדברים שכתב כבר במהדורה הישנה של אנציקלופדיה זו.

גם גוסטב פון גרונבאום, בספרו על הפולחן האסלאמי, חוזר על אותה תזה.[3] הוא מתאר את דחייתו של מוחמד על ידי יהודי מדינה, ואומר שכתוצאה מן הדחייה הזאת, התחיל מוחמד לתאר את דתו כאילו היא מייצגת שיבה אל דתו הבלתי מקולקלת של אברהם, וכדי לשוות ביטוי נראה לעין להשתחררות מן המסורת היהודית, שינה מוחמד את כיוון התפילה מירושלים למכה.

באותו קו הולך גם מונטגומרי וואט.[4] הוא מתאר כיצד יהודי מדינה נעשו עוינים יותר ויותר את מוחמד, למרות שהוא היה מוכן להתפשר עימם במספר נושאים ואפילו לעשות את דתו דומה יותר לדתם, עד שלבסוף הוא לא יכול היה לשאת עוד את היחס כפוי הטובה הזה של היהודים כלפיו. אז שינה באופן פתאומי את האוריינטציה שלו. כדי להדגים את השינוי הזה, מצטט וואט מסורות המתארות את הסטת הקבלה מירושלים למכה, וכן את הנהגת צום הרמצ'אן במקום צום ה'עאשוראא'', ואת אימוצו של רעיון דת אברהם. חוקרים צעירים יותר לא סוטים מקו המחשבה הזה. למשל, הָיוּ קנדי קובע נחרצות ש'המוסלמים התפללו במקורו של דבר לכיוון ירושלים, אבל במהלך

1 A.J. Wensinck, Ḳibla, *Encyclopedia of Islam*², 5, p. 82

2 פרטים על חוקרים אלה ראו: R. Paret, Ibrāhīma, *Encyclopedia of Islam*², 3, pp. 980–981

3 G.E. Von Grunebaum, *Muhammadan Festivals*, London 1976, p. 8

4 W. Montgomery Watt, *Muhammad at Medina*, Oxford 1956, pp. 201–205

This content downloaded from 192.122.237.41 on Fri, 19 Jun 2015 20:31:50 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

הקרע עם היהודים שונה כיוון התפילה למכה. נוסף על כך הובטח מעמדה של הכעבה בקוראן, המתאר כיצד נוסד המקדש הזה על ידי אברהם וישמעאל בנו'.[5]

גם פרנק פיטרס ממשיך אותו קו מחשבה. בספרו על מוחמד הוא אומר שהמקורות מדברים על קרע של מוחמד עם היהודים, וקובע שנושא הקִבְּלַה, היינו כיוון התפילה, היה מהותי לקרע הזה;[6] הוא מוסיף וטוען שבמהלך המהפך הקריטי הזה, התחיל מוחמד להטיף לרעיון דת אברהם.[7] גם בספרו על החג' מסביר פיטרס שבמקורו של דבר, מוחמד, כמו היהודים, התפלל לכיוון ירושלים, אבל זמן קצר לאחר שהגיע למדינה, וככל הנראה בתגובה על סירובם של היהודים לקבל אותו כנביא, הוא שינה את כיוון התפילה מירושלים למכה.[8]

עדות המקורות

התיאור הזה של השתלשלות האירועים, ובעיקר התזה ששינוי כיוון התפילה מירושלים למכה נגרם כתוצאה מסירובם של היהודים להכיר במוחמד כנביא, אין לו כמעט כל אחיזה במקורות שהחוקרים מסתמכים עליהם. כדי להמחיש את טעותם של החוקרים, די אם נבחן מחדש את העיקריים שבהם. אחד מקובצי הביוגרפיה הקדומים ביותר של הנביא מוחמד שהגיעו לידינו בצורה פחות או יותר שלימה חובר על ידי אבן אִסְחָאק (נפטר 767 לסה"נ/150 להג'רה; וכן יבוא להלן). אבן אסחאק מספר שכל זמן שמוחמד התפלל לכיוון הקבלה האהובה על היהודים – היינו, ירושלים – הם שמחו, והיו בטוחים שבכך מגשים מוחמד את עקרונות דת אברהם המקובלים גם עליהם. אבל ברגע ששינה מוחמד את כיוון התפילה מירושלים למכה, היהודים נדהמו, וראו בכך סילוף של דת אברהם הנכונה. הם שלחו משלחת אל מוחמד כדי לשאול אותו מדוע שינה את הקִבְּלָה שלו, ושטחו בפניו את תחינתם שיחזור להתפלל לכיוון ירושלים, ואז יאמינו בו כנביא.[9]

בנקודה זו של סיפורו, מצטט אבן אסחאק פסוקים מספר מן הקוראן אשר לדעתו עוסקים אף הם בשינוי כיוון התפילה. הראשון שבהם מצוי בסורת אלבַּקַרַה (2), 142:

5 Hugh Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates: the Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Century*, London & New York 1994, p. 41

6 F.E. Peters, *Muhammad and the Origins of Islam*, Albany 1994, p. 207

7 שם, עמ' 209–210.

8 F.E. Peters, *The Hajj: the Muslim Pilgrimage to Mecca and the Holy Places*, Princeton 1994, p. 49

9 עַבְּד אלמַלִךְ אִבְּן הִשָׁאם, אלסִירַה אלנַבַּוִיַּה, מהד' מֻצְטַפַא אלסַקַא ואחרים, ב, בירות 1971, עמ' 198–199.

This content downloaded from 192.122.237.41 on Fri, 19 Jun 2015 20:31:50 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

האנשים הטיפשים עתידים לומר: מה גרם להם [למאמינים] לסטות מן הקבלה שהיתה להם עד עתה (סַיַקוּלֻ אַלְסֻפַהָאאֻ' מִן אלנָאס: מָא וַלָּאהֻם עַן קִבְּלַתִהִם אלַתִּי כָּאנוּא עַלַיְהָא).

כבר מן הפסוק הזה ניתן ללמוד בבירור מה הוא מהלך המאורעות המתואר במסורת שהוסמכה לפסוק זה. קודם לכל, המאמינים סטו מן הקִבְּלַה שהחזיקו בה כל העת ועל פי סיפורו של אבן אסחאק שבו שזור פסוק זה, זוהי הקבלה של ירושלים, ורק אז שואלים 'הטיפשים' – שהם היהודים, כמשתמע מסיפורו של אבן אסחאק – מדוע שינו המאמינים את הקבלה שהחזיקו בה. כלומר, הסטת הקבלה מירושלים לכעבה, כפי שהיא נתפסת אצל אבן אסחאק, לא התרחשה כתוצאה מן הקרע עם היהודים, כי אם מספקת את הסיבה להתרחשותו. מכאן עולה שהסיטואציה המתוארת על ידי החוקרים, הסבורים כולם ששינוי כיוון התפילה נגרם כתוצאה מן העוינות היהודית, אין לה סימוכין אצל אבן אסחאק. בסיפורו של אבן אסחאק היהודים מביעים את אכזבתם מן הנביא רק לאחר שהוא הפסיק להתפלל לכיוון ירושלים, והם מצידם היו רוצים שימשיך בכך, ואף טענו במפורש שתפילת הנביא לכיוון ירושלים עלתה בקנה אחד עם 'דת אברהם'. אלא שמבחינתו של מוחמד, הגשמה אמיתית של דת אברהם,פירושה תפילה לכיוון הכעבה, ולא לכיוון ירושלים.

אחת המסורות היחידות, אשר למרות הכול כורכת את הסיבה לשינוי הקבלה ביחסו הפוגע של היהודים כלפי מוחמד, נמצאת אצל אלטברי, היסטוריון ופרשן קוראן ידוע (נפטר בשנת 310/922), בפרשנותו על פסוקי הקוראן העוסקים בכיוון התפילה.[10] המסורת היא של אבן זַיְד (איש מדינה; נפטר בשנת 182/798) המצוטט על ידי אבן וַהְבּ (מצרי; נפטר 197/813). לפי מסורת זו, מוחמד התפלל לכיוון ירושלים, משום שראה שהיהודים מתפללים לכיוון הזה, ואז שמע שהיהודים אומרים: 'מוחמד וחבריו לא ידעו מהו כיוון הקבלה שלהם עד שהנחינו אותם אליה'. אז מאס מוחמד במצב העניינים, וחשק בקבלה חדשה, ואז הורה לו אלוהים להסיט את כיוון התפילה לעבר הכעבה.

אבל אפילו בגירסה הזאת, שינוי הקבלה לא התרחש בשל דחיית מוחמד על ידי היהודים, כי אם בשל מעמדם כמדריכיו הרוחניים. ליהודים מצידם לא היתה כל סיבה להתנגד לו – להפך, הם התגאו בכך שהוא שאב מהם את הדגמים לעיצוב דרכי הפולחן האסלאמי, אם כי הם גילו כלפיו יחס מתנשא, שגרם לו בסופו של דבר לחפש לעצמו דרכי פולחן שונות משלהם.

כללו של דבר, המקורות אינם מאשרים את התזה הנפוצה הגורסת שכיוון התפילה הוסט מירושלים למכה בשל הקרע עם היהודים. לפחות לפי מקצת המסורות (שנסקרו

10 מֻחַמַּד אִבְּן גַ'רִיר אלטַבַּרִי, גַ'אמִע אלבַּיָאן פִי תַפְסִיר אלקֻרְאָ'אן, בולאק 1905; הדפסה חוזרת: בירות 1972, ב, עמ' 13.

This content downloaded from 192.122.237.41 on Fri, 19 Jun 2015 20:31:50 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

לעיל, ואחרות שלא נזכרו כאן) הקרע לא גרם לשינוי הקִבְּלָה, כי אם שינוי הקבלה הוא אשר גרם לקרע. השינוי כשלעצמו נתפס כחלק מתהליך פנים־אסלאמי שבו זכתה הכעבה למעמדה הפולחני הראוי.

משמעות המסורות

מעבר לשאלת מהלך האירועים הנכון על שינוי כיוון התפילה מירושלים לכעבה, שהמסורות מתארות, חשוב לברר מה היתה משמעותן של המסורות העוסקות בכך בעיני המאמינים בני המאה הראשונה להג'רה, התקופה שבה הופצו ושומרו המסורות הללו. ברור שהשינוי הזה של כיוון התפילה מירושלים לכעבה מסמל במסורות שלפנינו את עלייתו של הנביא על הדרך האסלאמית הנכונה, דרך המנתקת אותו מדרכי פולחן קדם־אסלאמיות, שהאסלאם ביקש לשים להן קץ. מבחינה זאת ניתן לראות במסורות הללו נדבך אופייני בדמותו של מוחמד כנביא, כפי שהמסורת בת המאה הראשונה להג'רה ניסתה לעצב עבור המאמינים. ואכן, בקובצי הביוגרפיה של הנביא באות מסורות נוספות המתארות היבטים אחרים בתהליך הינתקות של מוחמד מדרכי פולחן קדם־אסלאמיות. מסורות אלה אינן עוסקות בתפילה לכיוון ירושלים, שהיתה בעיקרה מנהג יהודי, כי אם בעבודת האלילים, שהיתה מנהגם של הערבים הקדם־אסלאמיים. אולם הן תפילת מוחמד לכיוון ירושלים והן עבודתו את האלילים נועדו למלא תפקיד זהה בעיצוב דמות הנביא, והוא להמחיש את המהפך הפולחני שחל בו ברגע שחדל לנהוג כמנהגם של בני דתות קדם־אסלאמיות כלשהן.

במסורות המתארות כיצד חדל מוחמד לעבוד לאלילים כבר עסקתי במקום אחר, והראיתי שלמרות שמשתמע מהן שהיה לנביא עבר אלילי, הן לא נועדו מלכתחילה לספר בגנותו של מוחמד, כי אם לתאר את התמורה הנפלאה שחלה בחייו, עת זכה להדרכה אלוהית שניתקה אותו מעבודת האלילים הקדם־אסלאמית, והעלתה אותו על דרך הישר. אלו הן מסורות הבונות את דמותו האידיאלית של מוחמד, דמות שטופחה על ידי המאמינים בני המאה הראשונה לאסלאם.[11] נראה לי שגם המסורות המתארות את המעבר הפולחני של מוחמד מתפילה בכיוון ירושלים לתפילה בכיוון הכעבה שייכות לרובד הזה, וזאת על יסוד העובדה שהתפילה לכיוון ירושלים, וכן עבודת האלילים, נחשבת במסורות שלפנינו למורשת פולחנית קדם־אסלאמית, שהנביא זכה להינתק ממנה בחסד אלוהים.

על כך שהמסורת האסלאמית אכן ראתה בתפילה לכיוון ירושלים חלק בלתי נפרד של הפולחן הערבי הקדם־אסלאמי, יעידו מסורות המתארות מקדשים בערב, ובמיוחד

11 Uri Rubin, *The Eye of the Beholder*, Princeton 1995, pp. 76–99

This content downloaded from 192.122.237.41 on Fri, 19 Jun 2015 20:31:50 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

את הכעבה, הוא המקדש במכה שבני שבט קֻרַיְשׁ ניהלו בתקופה הקדם־אסלאמית. מצויות בידינו מסורות רבות המתארות את מבנה הכעבה ואת תפקידיה הפולחניים, וכן את תפקידם הפולחני של מספר אתרים נוספים בסביבתה.[12] כמה מן המסורות הללו מספרות על שיפוצים שבני קֻרַיְשׁ ערכו במבנהו של המקדש הזה בתקופה הקדם־אסלאמית, ולפיהן היתה הכעבה במקורו של דבר מבנה ארעי, מעין חצר גדורה ובלתי מקורה. בשלב מסוים החליטו בני קריש להפוך את הכעבה למבנה קבוע ומקורה, ולפי מספר הסיפורים איש מכה עֻבַּיְד אבן עֻמַיְר (נפטר בשנת 86/705), הם שכרו לשם כך ארכיטקט קופטי־נוצרי וביקשו ממנו לעצב את הכעבה 'על פי הדגם של אלשאם' (עַלָא בֻּנְיָאן אלשָּׁאם), היינו, הדגם של סוריה־ארץ־ישראל, או לפי גירסה אחרת: 'לפי דגם בתי הכנסת/כנסיות' (עַלָא בֻּנְיָאן אלכַּנָאאִ'ס).[13]

המילה הערבית כניסה (ריבוי: כַּנָאאִ'ס) הוראתה בית כנסת וכנסיה כאחת,[14] דבר שמעיד שהמקורות הערביים אינם מבחינים בבירור בין בתי תפילה יהודיים ונוצריים. מכל מקום ברור שהמסורת מספרת לנו שהכעבה שופצה על פי הדגם השאמי של בתי תפילה יהודיים או נוצריים. אותם דברים אמורים גם במסגדו של הנביא בעיר מדינה. המסגד הזה נוסד זמן קצר לאחר ההג'רה, ומסופר שכמה מחברי הנביא תכננו להקימו כמבנה של קבע, ושוב חוזר כאן הדיווח, שהם תכננו זאת 'על פי הדגם של אלשאם' (עַלָא בֻּנְיָאן אלשָּׁאם). אך מוחמד סירב, והעדיף מבנה ארעי כדוגמת האוהל של משה.[15]

נשאלת השאלה, מהי המשמעות 'הדגם של אלשאם'. קרוב לוודאי שההשוואה מתייחסת לצורה ההנדסית של המבנה ולכיוונו.[16] המקורות מספרים לנו, שהקבלה במבנה המקורי של המסגד של מוחמד, שנוסד במדינה (על ידי אבו אֻמָאמַה איש מדינה), פנתה לכיוון ירושלים.[17] דברים דומים מספרות לנו המסורות אודות הכעבה, או ליתר דיוק אודות תחום קדוש בצורת חצי גורן שהיה צמוד לכותל הצפוני שלה,[18]

12 Uri Rubin, 'The Kaba: Aspects of its Ritual Functions in Pre-Islamic and Early Islamic Times', *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 8 (1986), pp. 97–131

13 אַבּוּ אלוַלִיד אלאַזְרַקִי, אַחְ'בָּאר מַכַּה, מהד' ווסטנפלד, גטינגן 1885; הדפסה חוזרת, בירות (ללא תאריך), עמ' 114; אִבְּן חַגַ'ר אלעַסְקַלָאנִי, אלאִצָאבַּה פִּי מַעְרִפַת אלצַחָאבַּה, מהד' עַלִי מֻחַמַּד אלבַּגָ'אוִי, א, קהיר 1970, עמ' 266. ראו גם רובין (לעיל, הערה 12), עמ' 102.

14 עיינו: G. Troupeau, Kanīsa, *Encyclopedia of Islam*[2], 4, p. 545

15 נוּר אלדִין עַלִי אִבְּן אַחְמַד אלסַמְהוּדִי, וַפָאא' אלוַפָא בִּאַחְ'בָּאר דָאר אלמֻצְטַפָא, מהד' מֻחַמַּד מֻחְיִ אלדִין עבד אלחַמִיד, א, בירות 1984, עמ' 339 (מאבן זַבָּאלה).

16 במאמרי על הכעבה (לעיל, הערה 12), עמ' 102, סברתי שמדובר רק בקישוט הפנימי, אולם הידיעה האומרת שגם מסגדו של הנביא הוקם על פי הדגם השאמי מוציאה זאת מכלל אפשרות.

17 סמהודי (לעיל, הערה 15), עמ' 326 (מבַּיְהַקִי), עמ' 341 (מאִבְּן אלנַגָ'אר).

18 רובין (לעיל, הערה 12), עמ' 100.

This content downloaded from 192.122.237.41 on Fri, 19 Jun 2015 20:31:50 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

ואשר הקנה לכעבה מעין אפסיס, שפנה לכיוון צפון, היינו, לאלשאם. ניתן להסיק מכאן ש'הדגם של אלשאם' פירושו שהמבנה המעוצב בהתאם לו פנה לכיוון ירושלים, כדרך בתי הכנסת היהודיים.

כללו של דבר, המסורת המוסלמית המתארת את הפולחן הקדם־אסלאמי בערב תופסת אותו כבעל זיקה למורשת פולחנית סורית־ארץ־ישראלית. השאלה האם תפיסה זו יש לה אחיזה במציאות ההיסטורית של ערב הקדם־אסלאמית אינה מעניינות כאן, אם כי מספר חוקרים בולטים אכן נטו להאמין שכך באמת היו פני הדברים;[19] לענייננו חשובה רק עצם העובדה שאוריינטציה פולחנית סורית־ארץ־ישראלית נחשבת במסורות לחלק בלתי נפרד של מורשת ערבית קדם־אסלאמית, דבר שמסייע להבין את המסורות על תפילת מוחמד לכיוון ירושלים בהקשרן הראוי.

המסורות הגורסות שמוחמד התפלל לכיוון ירושלים אומרות לנו, בעיקרו של דבר, שהוא המשיך דגמים פולחניים שהיו מקובלים במכה ובמדינה מימים ימימה. אלה הם מנהגים שאינם מעוגנים בהתגלות אלוהית, כי אם בנוהג מקובל בקרב הבריות. הדבר מוצא את ביטויו בלשון שבה נוקטות כמה וכמה מסורות המתארות את התפילה לכיוון ירושלים. באחת מהן, מאת הפרשן הכופי אלסֻדי (נפטר בשנת 128/746), נאמר שלפני ששונתה הקִבְלָה לכיוון מכה, 'האנשים' (אלנאס) נהגו להתפלל לכיוון ירושלים.[20] ישנן אף מסורות ספציפיות יותר האומרות שהאַנְצָאר (התומכים), תושבי מדינה, התפללו לכיוון ירושלים שנתיים תמימות לפני בואו של מוחמד אליהם; כמה מהן נמסרות בשמו של הפרשן קַתָאדַה (נפטר בשנת 114/732), איש כופה.[21] פירושו של דבר, שהאנצאר מוצגים כאן כאנשים בעלי מודעות דתית אשר במסגרתה הם קיימו את הנוהג הדתי המקובל באזור הזה מאז ומתמיד, נוהג המשקף אוריינטציה שאמית מובהקת.

ניתן אפוא לסכם ולקבוע שהמסורות על תפילת הנביא לכיוון ירושלים אינן אלא הצהרה שמשמעותה שימור זמני של דגמים פולחניים קדם־אסלאמיים, דבר שמעמיד את המעשה הפולחני הזה על בסיס משותף עם עבודת האלילים, שגם היא מהווה נדבך מרכזי במערכת הפולחנית המיוחסת לערבים הקדם־אסלאמיים. מכאן, שגם עבודת אלילים וגם דרכי פולחן בעלות אוריינטציה שאמית, הם חלק בלתי נפרד של אותה מורשת דתית שהמסורת האסלאמית מתוארת כדגם הקדם־אסלאמי שממנו זכה האסלאם להשתחרר בסופו של דבר. ההשתחררות מן המורשת הזאת באה לידי ביטוי במסורות המתארות כיצד החזיק מוחמד בראשית דרכו בדת של בני שבטו עד שנטש אותה

19 מ"י ומנחם קיסטר, 'על יהודי ערב – הערות', תרביץ, מח (תשל"ט), עמ' 231–247.
20 טברי (לעיל, הערה 10), עמ' 13.
21 שם, עמ' 4–5.

This content downloaded from 192.122.237.41 on Fri, 19 Jun 2015 20:31:50 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

בהנחיה אלוהית, וכיצד התפלל זמנית לכיוון ירושלים בראשית ימיו במדינה עד שפנה לכיוון הכעבה.

ניתן למצוא בקוראן עצמו בסיס להשוואה שבין עבודת אלילים ותפילה לכיוון ירושלים, וזאת בלשון הכמעט זהה שהקוראן מוקיע את שתי דרכי הפולחן הללו. החיץ בין הנביא הקוראני לבין עבודת האלילים מתואר באופן הברור ביותר בסוּרַת אלכָּאפִרוּן (109) – כאן מצווה אלוהים על הנביא להכריז את הדברים הבאים:

> הוי הכופרים, לא אעבוד את מה שאתם עובדים ואתם אינכם עובדים את מה שאני עובד, ואני איני עובד את מה שאתם עבדתם, ואף אתם לא תעבדו את מה שאני עובד. לכם דתכם ולי דתי.

והנה באותה לשון של שלילה הדדית מוחלטת מקים הקוראן גם את החיץ בין הנביא לבין הקִבְּלַה של היהודים, וכך קוראים אנו בסורת אלבקרה (2), 145:

> גם אם תביא לאלה שקיבלו את הספר [יהודים] את כל האותות שבעולם, הם לא ילכו בעקבות הקבלה שלך, ואתה לא תלך בעקבות הקבלה שלהם, ואיש מהם לא ילך בעקבות הקבלה של חברו.

מאידך־גיסא, למרות שתפילה לכיוון ירושלים היא מצב קדם־אסלאמי שננטש בסופו של דבר על ידי האסלאם, בכל זאת אין ההשוואה בינה לבין עבודת האלילים שלימה ומוחלטת. ככלות הכל, תפילה לכיוון ירושלים אינה סותרת את עיקרי האמונה באל אחד, וגם היהודים, שזוהי הקִבְּלַה שלהם, הוכרו בסופו של דבר 'כאנשי הספר', וזאת בניגוד לעובדי האלילים שלא היתה להם תקומה באסלאם. לכן, כל מוסלמי שהתפלל לכיוון ירושלים ומת לפני שהוסבה הקבלה לכיוון הכעבה אינו בחזקת כופר שדינו גהינום. את הנקודה הזאת משתדלים במיוחד להדגיש בפירושים למשפט המופיע בסוף פסוק 143 מסורת אלבקרה (2). הפסוק הזה עוסק בקבלה, ובמשפט המסיים שלו נאמר כדברים האלה: 'אלוהים לא יוריד לטמיון את אמונתכם'. הפרשנים מספרים לנו שהמשפט הזה ניגלה לנביא לאחר שהוסטה הקבלה מירושלים לכעבה, ואז שאלו מספר אנשים מה גורלם של אלה מקרוביהם שמתו בעודם מתפללים לכיוון ירושלים, מבלי שהספיקו להתחיל להתפלל לכיוון הכעבה; החשש היה שתפילה לכיוון ירושלים עלולה להוציא אותם מכלל המאמינים. לפי המסורות הללו, נועד המשפט שלפנינו להפיג את החשש הזה, בהקנותו לתפילה לכיוון ירושלים ערך של מצווה שקוימה בהתאם לאמונה הנכונה.[22]

22 שם, עמ' 11–12.

This content downloaded from 192.122.237.41 on Fri, 19 Jun 2015 20:31:50 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

העיצוב האפולוגטי – תירוצים

ההבחנה שתפילה לכיוון ירושלים סותרת עקרונית, אם כי לא מעשית, את ההלכה הנכונה, האמורה להנחות את המוסלמים לעולם, מסייעת לנו להבין את כל יתר הגירסאות העוסקות בהסטת הקִבְּלַה מירושלים למכה. רבות מהן מנסות לתרץ מדוע מלכתחילה התפלל מוחמד לכיוון ירושלים – כלומר, אלו הן מסורות אפולוגטיות שנועדו להצדיק את מוחמד הפועל לפי דגם פולחני קדם־אסלאמי.

ראשית, צריך להזכיר את המסורות המספקות את התירוץ הנפוץ ביותר, והוא הצורך הטקטי לרכוש את ליבם של היהודים לאסלאם – לכן, כך מספרות לנו המסורות, אימץ מוחמד באופן זמני בלבד את הקבלה שלהם. מסורת כגון זו נמסרת, למשל, בשמו של איש בצרה אַבּוּ אלעָאלִיָה (נפטר בשנת 90/709), האומרת שמוחמד קיבל מאלוהים את האפשרות לבחור לעצמו קבלה כרצונו, והוא בחר בירושלים כדי לקנות את לב 'אנשי הספר'.[23]

מסורות אלה התקבלו על ידי החוקרים כהיסטוריות לחלוטין, אבל סביר להניח שהן יותר אפולוגטיות מאשר היסטוריות. ההיבט האפולוגטי ניכר במיוחד באותן גירסאות הטורחות לומר לנו שהנביא שאף לרצות את היהודים ולגרום להם להאמין בו, ולכן התפלל לכיוון ירושלים, אבל בסתר ליבו ידע תמיד שאין זו הקִבְּלַה הראויה. לאמיתו של דבר, ידע הנביא מאז ומתמיד שהכעבה היא הכיוון הנכון, והוא חיכה בקוצר רוח לצו אלוהי שיורה לו להפסיק לפנות לקבלה של היהודים. מסורת מסוג זה נמצאת בחדית' הקאנוני, ונמסרת בשמו של אחד מחברי הנביא, איש מדינה, אַלְבַּרָאא' אִבְּן עָאזִב.[24] המסורת מספרת שמוחמד הגיע למדינה והתפלל לכיוון ירושלים שישה עשר או שבעה עשר חודשים, אבל במשך כל הזמן הזה התאווה הנביא לכך שהקבלה תהיה לכיוון הכעבה. היהודים, מוסיף אלבראא', שבעו נחת מכך שהוא התפלל לכיוון ירושלים, אבל ברגע שהוא שינה לכיוון הכעבה, הדבר לא מצא עוד חן בעיניהם. בדומה לכך, מספרת לנו מסורת מאת עַלִי אִבְּן אַבִּי טַלְחַה (איש חִמְץ, נפטר בשנת 143/760), מפי מוסר המסורות הידוע אבן עבאס (איש מדינה, נפטר בשנת 68/687), שלאחר שהגיע מוחמד למדינה, אלוהים ציווה עליו להתפלל לכיוון ירושלים, והיהודים שמחו בכך. הנביא התפלל לכיוון ירושלים חודשים מספר, אולם כל העת רחש ליבו אהבה לקבלה של אברהם [הכעבה במכה].[25]

23 שם, עמ' 4.
24 מֻחַמַּד אִבְּן אִסְמָאעִיל אלבֻּחָ'ארִי, אלצַחִיח, א, קהיר 1958, עמ' 16–17.
25 טברי (לעיל, הערה 10), עמ' 4.

This content downloaded from 192.122.237.41 on Fri, 19 Jun 2015 20:31:50 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

במסורת המצוטטת על ידי אלוָאקִדִי, מן המפורסמים שבמלקטי המסורות על חיי מוחמד (נפטר בשנת 207/822), גוברת מאוד עוצמת הסלידה שחש מוחמד כלפי הקבלה של ירושלים.[26] מתוארת כאן פנייה נרגשת של מוחמד אל המלאך גבריאל שנעשתה בשעה שהנביא עדיין התפלל לכיוון ירושלים. הנביא אומר: 'הוי גבריאל, הייתי רוצה שאלוהים יפנה את פני מעם הקבלה של היהודים (יָא גִ'בְּרִיל וַדִדְתֻ אַנַּ אַלְלָּה צַרַף וַגְ'הִי עַן קִבְּלַת יַהוּד). גבריאל מתנצל ואומר שהוא רק עבד, כלומר הוא רק מבצע את הוראות אלוהים, ומציע למוחמד לפנות אל אלוהים במישרין. כאן ראוי לשים לב לכינוי שבו זוכה כיוון התפילה הירושלמי: 'הקִבְּלַה של היהודים'; וכינוי זה מבטא סלידה. גירסה מקבילה של אותו דו־שיח מופיעה בפירוש הקוראן מאת מֻקָאתִל אִבְּן סֻלַיְמָאן (נפטר בשנת 767/150), והיא פותחת בהצהרה שמבין שתי הקִבְּלוֹת, הכעבה היתה האהובה על הנביא.[27]

כל זה מזכיר מאוד מסורות אפולוגטיות מתחום עבודת האלילים שבהן מופיע מוחמד כמי שכתוצאה מהדרכה אלוהית, פיתח סלידה מפולחנם האלילי של בני שבטו ופרש מהם בתיעוב.[28]

שיטה נוספת לתרץ את תפילת מוחמד לכיוון ירושלים היא שיטת הניסיון. היא נקוטה במסורות הגורסות שהתפילה לכיוון ירושלים נועדה אך ורק לבחון את מידת צייתנותם של המאמינים למוחמד, שכן הם היו רגילים מאז ומתמיד לעלות לרגל לכעבה, ושינוי הקבלה לכיוון ירושלים נועד לגלות מי מהם יעמוד בניסיון ויהיה מוכן ללכת אחרי הנביא בכל תנאי.[29] שיטה זו נשענת על סורת אלבקרה (2), 143: 'ולא קבענו את הקִבְּלַה שהחזקת בה אלא כדי לדעת מי ילך אחרי השליח ומי ישוב על עקבותיו'. בגירסה שלפנינו מובלע הרעיון שהכעבה, ולא ירושלים, היתה הקבלה הראשונה, עניין שעוד נשוב אליו בהמשך.

שינוי הקִבְּלַה – הנחיה אלוהית

מאחר שהסטת הקבלה מירושלים לכעבה נתפסת במסורת כעלייה על הדרך האסלאמית הנכונה והייחודית, היה על התפנית לעבר הקבלה הנכונה להתבצע בהנחיה אלוהית; ועל כך יעיד גם הקוראן עצמו. כאן מהווה הצו להתחיל להתפלל לכיוון הכעבה (אינה

26 מֻחַמַּד אִבְּן סַעְד, כִּתָאב אלטַּבַּקָאת, א, בירות 1960, עמ' 241.

27 מֻקָאתִל אִבְּן סֻלַיְמָאן, תַפְסִיר אלקֻרְאָ'אן, מהד' עַבְּדאללָּה מַחְמוּד שְׁחָאתַה, א, קהיר 1979, עמ' 144. ראו גם הוּד אִבְּן מֻחַכַּם אלהֻוָּארִי, תַפְסִיר כִּתָאב אַלְלָּה אלְעַזִיז, מהד' בִּלְחָאג' שַׁרִיפִי, א, בירות 1990, עמ' 154–155 (מתפסיר אלכַּלְבִּי).

28 רובין (לעיל, הערה 11), עמ' 81–82.

29 עַלִי אִבְּן מֻחַמַּד אלמָאוַרְדִי, אלנֻכַּת ואלְעֻיוּן פִּי תַפְסִיר אלְקֻרְאָא'ן, מהד' עבד אלְמַקְצוּד אִבְּן עַבְּד אלרַחִים, א, בירות 1992, עמ' 198.

This content downloaded from 192.122.237.41 on Fri, 19 Jun 2015 20:31:50 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

נקובה בשמה, ונזכר רק 'המסגד הקדוש' המקיף אותה) חלק מהתגלות שמטרתה להנחות את הנביא אל הדרך הנכונה. בסורת אלבקרה (2), 144, אלוהים פונה אל נביאו ואומר כדברים הבאים:

> אנו רואים שאתה מסב פניך כה וכה לשמים, ועתה נפנה אותך אל קבלה אשר תשביע את רצונך; הסב פניך אל עבר המסגד הקדוש...

הנביא נמצא כאן במצב של מבוכה, והוא תר אחר כיוון כלשהו להתפלל בו, וההתגלות האלוהית שמה קץ למבוכה, ומעניקה לו קבלה משביעת רצון, שהיא הכעבה.

רעיון ההנחיה ששמה קץ למבוכה ולמצוקה, מופיע בקוראן גם בהקשרים אחרים, והמובהק שבהם הוא פסוק 7 בסוּרַת אַלְצֻ'חָא (93): 'מצאך תועה והנחה אותך' (וַוַגַ'דַךָ צָ'אלַּן פַּהַדָא). המעניין הוא, שבמיגוון הפירושים המוצעים לפסוק הזה, נמצא גם הפירוש הגורס שאלוהים הינחה את נביאו לכיוון הנכון של הקבלה.[30] כלומר, מצב התעייה מזוהה כאן עם התקופה שמוחמד התפלל לכיוון ירושלים, ועדיין לא הונחה אל הדרך הנכונה. פירושים אחרים על אותו פסוק מספרים שמצב התעייה המעיק של הנביא נמשך כל זמן שהחזיק בדת של בני שבטו, וכך עולה פעם נוספת ההקבלה שבין עבודת האלילים של הנביא לבין תפילתו לכיוון ירושלים. שניהם כאחד מייצגים אותו מצב פולחני קדם־אסלאמי, שהיה עליו היה לבוא על תיקונו, ואכן בא על תיקונו, בחסדו ובהנחייתו של אלוהים.

התפיסה שתפילה לכיוון הכעבה היא הדרך הנכונה ואין בִּלְתָּהּ, הובילה לכך שהיא הפכה לאות של דבקות דתית עליונה, שהתברכו בה גם יחידי סגולה נוספים מלבד הנביא. בולטת כאן במיוחד דמותו של אלבַּרָאא' אִבְּן מַעְרוּר, אחד מן האַנְצָאר ('התומכים') תושבי מדינה. נאמר אודותיו שהוא נהג להתפלל לכיוון הכעבה עוד לפני שהגיע מוחמד עצמו למדינה, למרות שהיה ידוע שמוחמד עצמו מתפלל (עדיין) לכיוון ירושלים. סיפורו של אדם זה מצוי במסורת מפורסמת המצוטטת אצל אבן אסחאק.[31] המסורת מדגישה, שחבריו של אלבראא' נחרדו מן הרעיון לשנות ממנהג הנביא שנהג להתפלל לכיוון ירושלים, אבל אלבראא' דבק בעיקרון שאסור להפנות את הגב לכעבה בשעת התפילה. אמנם, לימים התגנבו לליבו ספקות, האם מותר לו לנהוג בניגוד למנהג הנביא, ואז הזדמן לו לפגוש את הנביא עצמו במכה, והוא סיפר לו על כך שהוא נוהג תמיד להתפלל לכיוון הכעבה ולא לכיוון ירושלים; ומוחמד אמר לו: 'הַקִּבְּלָה הקודמת שלך היתה הנכונה, חבל שלא המשכת בה' (קַדְ כֻּנְתַ עַלָא קִבְּלַה לַוְ צַבַּרְתַ עַלַיְהָא). אז חזר אלבראא' לקבלה של מוחמד, היינו, ירושלים. אבל המסורת מסתיימת במשפט

30 רובין (לעיל, הערה 11), עמ' 93.
31 אבן השאם (לעיל, הערה 9), עמ' 81–83.

This content downloaded from 192.122.237.41 on Fri, 19 Jun 2015 20:31:50 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

הבא: 'בני משפחתו של אלבראא' טוענים שהוא המשיך להתפלל בכיוון הכעבה עד סוף ימיו'.

הדבקות של אלבראא' בכעבה מועלית על נס במסורת נוספת הקובעת, שלפני מותו דרש אלבראא' לקבור אותו כשראשו פונה לעבר הכעבה.[32] זהו כמובן המנהג המוסלמי עד היום.

אין ספק שהמסורת שלפנינו נועדה לספר בשבחו של אלבראא' ובני משפחתו מצאו לנכון לשמר את העובדה שהוא התפלל תמיד לכיוון הכעבה, אבל מרוב להיטות לשבח אותו, מעמידה המסורת, שלא בכוונה, את מוחמד באור מביך למדי – הנביא ממליץ לדבוק במנהג שלא יאריך ימים. (אין פלא שהמסורת הזאת אינה נמצאת בקובצי החדית' הקאנוניים.)

חגיגיות הסבת הקִבְּלַה

מכיוון ששינוי הקבלה מירושלים לכעבה מציין הנחיה אלוהית לדרך הנכונה, משתדלות המסורות לשוות לאירוע זה צביון חגיגיבמיוחד, והוא בא לידי ביטוי במסורות הרוקמות סיפורים מופלאים סביב רגע השינוי ומקום ההודעה עליו. בולטות כאן במיוחד המסורות המכתירות את המסגד שאירע בו המהפך בתואר 'המסגד של שתי הקִבְּלוֹת' (מַסְגִ'ד אַלְקִבְּלַתַיְן; וראו עוד להלן) – הוא נקרא כך, כי הנביא ושאר המתפללים פתחו את התפילה במסגד הזה, כאשר פניהם לכיוון ירושלים, אבל בעודם מתפללים, ניתן לנביא הצו לשנות את הקִבְּלַה, ואז הסבו הכול את פניהם לכיוון הכעבה.[33]

כמה מסורות מעצימות את גדולת הרגע בהכניסן את המלאך גבריאל לתמונה. במסורת הנמסרת בשמו של אבן עבאס מסופר, שכאשר התגלה הפסוק הקוראני מסורת אלבקרה (2), 144, שמסופר בו כיצד תר מבטו של הנביא בשמים כה וכה, והאל העניק לו קִבְּלַה ראויה, ירד המלאך גבריאל ועקר ממקומם את כל ההרים והמבנים שהסתירו את הכעבה מעיניו של מוחמד, אשר התפלל אותה שעה את תפילת הצהרים במדינה. מוחמד הספיק להתפלל רק את חלקה הראשון של התפילה, ואז סימן לו גבריאל לפנות לכיוון מכה, והנביא ראה את הכעבה בבירור. מאותו יום כונה המסגד במדינה, שבו הוסבה הקבלה של הנביא לעבר הכעבה, בשם 'המסגד של שתי הקִבְּלוֹת'.[34]

32 עַבְּד אלרַזָּאק אַבּוּ בַּכְּר אִבְּן הַמָּאם אלצַּנְעָאנִי, אלמֻצַנַּף, מהד' חַבִּיבּ אלרַחְמָאן אלאַעְטַ'מִי, ג, בירות 1970, מס' 6064; אַחְמַד אִבְּן יַחְיָא אלבַּלָאד'רִי, גֻ'מַל מִן אַנְסָאבּ אלאַשְׁרָאף, מהד' סֻהַיְל זַכָּאר וריַאץ' זִרִכְּלִי, א, בירות 1996, עמ' 285.

33 אבן סעד (לעיל, הערה 26), עמ' 241–242.

34 אַבּוּ סַעְד עַבְּד אלמַלִךְ אִבְּן עֻתְ'מָאן אלחַ'רְג'וּשִׁי, שַׁרַף אלנַבִּי, כ"י הספריה הבריטית, Or. 3014, דף 202ב.

This content downloaded from 192.122.237.41 on Fri, 19 Jun 2015 20:31:50 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

בדומה לכך נאמר במסורת נוספת, שלאחר ביטול הקִבְּלַה של ירושלים, ציווה הנביא להרוס את המבנה הקיים של המסגד במדינה, ולבנותו מחדש עם קבלה מתוקנת שתפנה לעבר הכעבה. המלאך גבריאל ירד כדי לסייע בקביעת הכיוון המדויק, ולשם כך עקר ממקומם את כל ההרים שחצצו בין מדינה ומכה, ואז הורה לנביא לסמן את גבולותיו החדשים של המסגד, בעודו מפנה את מבטו לעבר הכעבה, שאותה ראה בבירור.[35] היבט חגיגי נוסף של אירוע ההסבה מירושלים לכעבה בא לידי ביטוי במועד שנקבע לה. במקום אחר כבר הראיתי עד כמה כרונולוגיה של אירועים יכולה להיות מעוצבת על פי תפיסות של 'היסטוריה קדושה' העומדת בסימן הנחיה אלוהית, ובמקרה זה גוברת הנטייה לבססה על תבניות של מספרים סמליים[36] – ואותם דברים אמורים גם בשינוי הקבלה.

נפתח שוב בסירה של אבן אסחאק.[37] כאן מצויה מסורת הקובעת שהשינוי מירושלים לכעבה התרחש בחודש שַעְבָּאן, שמונה עשר חודשים לאחר שמוחמד הגיע למדינה; מסורות מפורטות יותר אומרות: חמישה עשר בשעבאן.[38] חודש שעבאן כולו הוא חודש קדוש, שמעלתו נסקרה כבר על ידי מ"י קיסטר;[39] שעבאן נחשב ל'חודש של אלוהים', והחמישה עשר בשעבאן הוא בעל קדושה מיוחדת. זהו יום של חסד אלוהי ושל מחילת חטאים, ולכן אין פלא שדווקא התאריך הזה נבחר על ידי המסורת כמועד שבו חל האירוע הנפלא של הפסקת התפילה לכיוון ירושלים וההנחיה לעבר הכעבה. חודש קדוש נוסף, שגם עליו כתב קיסטר, הוא חודש רַגַ'בּ (השביעי בלוח הערבי),[40] ולכן לא מפליא הדבר, שקיימות מסורות הגורסות שהקבלה הוסטה למכה בחודש זה.[41] המסורות נוקבות גם ביום שבו חל השינוי, יום שני,[42] אשר גם לו נודעת חשיבות סמלית, וחלים בו כמה וכמה אירועי מפתח בחייו של מוחמד.[43]

35 שם. עוד לעניין השתתפות גבריאל בקביעת הקִבְּלַה ראו: Michael Lecker, *Muslims, Jews and Pagans*, Leiden 1995, p. 143

36 רובין (לעיל, הערה 11), עמ' 189–214.

37 אבן השאם (לעיל, הערה 9), עמ' 257.

38 מְחַמַּד אִבְּן גַ'ריר אלטַבַּרִי, תַאְרִיח' אלרֻסֻל ואלמֻלוּךּ, מהד' מֻחַמַּד אַבּוּ אלפַצְ'ל אִבְּרַאהִים, ב, קהיר 1987, עמ' 416.

39 M.J. Kister, 'Sha'bān is My Month: A Study of an Early Tradition', *Studia Orientalia Memoriae D.H. Baneth Dedicata*, eds. J. Blau et al., Jerusalem 1979, pp. 15–37

40 M.J. Kister, 'Rajab is the Month of God...', *Israel Oriental Studies*, 1 (1971), pp. 191–223

41 אבן השאם (לעיל, הערה 9), עמ' 198–199.

42 אבן סעד (לעיל, הערה 26), עמ' 242.

43 רובין (לעיל, הערה 11), עמ' 190–211.

This content downloaded from 192.122.237.41 on Fri, 19 Jun 2015 20:31:50 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

מסורות שינוי הקִבְלָה והמתחים בחברה האסלאמית במאה הראשונה להג'רה

עד עתה עסקנו רק בליבון תפיסות היסוד שהמסורות על הסטת הקבלה מירושלים לכעבה מבוססות עליהן, וזאת על רקע עיצוב דמותו של הנביא כמי שאלוהים הינחה אותו אל הדרך הפולחנית הנכונה. עתה עלינו לבדוק שמא ניזונו המסורות הללו בהמשך התפתחותן גם ממצבים ומתחים בחברה האסלאמית בת המאה הראשונה להג'רה. לשם כך יש לברר האם ניתן למצוא דמיון בין המסורות על שינוי הקבלה בימי מוחמד לבין מצבה בתקופה האומַיית.

במקורות הספרותיים הערביים, וכן בממצאים ארכיאולוגיים, ישנן עדויות על כך שבתקופה האומיית לא היה כיוון התפילה במסגדים מחוץ לערב אחיד ומדויק, ובמקרים מסוימים המסגדים לא פנו כלל לכיוון מכה כי אם צפונה יותר (וכך יכלה הקבלה שלהם לפנות אפילו לכיוון של ירושלים). חוקרים מודרניים מסוימים, ובראשם מחברי ה־*Hagarism* המפורסם, קפצו על המימצא כמוצאי שלל רב, והסיקו מכך שבתקופה האומיית טרם התבסס מעמדה של מכה כקבלה, ושהמאמינים התפללו אל מוקד פולחני צפוני יותר, ושהאסלאם לא צמח כלל בערב.[44] לאחרונה הוכנסו הדברים לפרופורציות מפוכחות יותר, בעיקר על ידי רוברט הוילנד, אשר הראה שאי־הדיוק האסטרונומי של הקבלה האסלאמית אינו מעיד על כך שהמאמינים לא התכוונו כלל ועיקר להתפלל בכיוון מכה, אלא על כך שהם הסתפקו בכיוון כללי בלבד:[45] באזורי המזרח (עִראק) כיוונו את המסגדים מערבה, באזורי המערב (מצרים) מזרחה, וכן הלאה; תופעה דומה אובחנה גם בבתי כנסת יהודיים בעִראק, שלא תמיד פנו במדויק לכיוון ירושלים, כי אם למערב באופן כללי.[46] כך יצא שיהודים ומוסלמים מצאו עצמם מתפללים לעתים באותו כיוון, אלה לירושלים ואלה למכה, עובדה הנזכרת בפירוש בדבריו של יעקב, הבישוף של אדסה (Edessa) שחי במאה השביעית.[47] מלבד זאת, לעתים קרובות השתמשו המוסלמים במבני תפילה קיימים, כגון, כנסיות בארץ ישראל שהומרו

44 למשל: Patricia Crone & Michael Cook, *Hagarism: The Making of the Islamic World*, Cambridge 1977, pp. 23ff.; Patricia Crone, 'The First-Century Concept of Hiğra', *Arabica*, 41 (1994), pp. 386–387

45 Robert Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, Princeton 1997, pp. 560–573

46 שם, עמ' 567.

47 שם, עמ' 565–566.

This content downloaded from 192.122.237.41 on Fri, 19 Jun 2015 20:31:50 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

למסגדים או חולקו, מבלי שישונה כיוון התפילה המובנה;[48] ישנן גם עדויות על כך שיהודים ונוצרים נהגו לייעץ למוסלמים בכל מה שנוגע לקבלה.[49]

אנו עדים אפוא לכך, שבראשית הנוכחות המוסלמית באזורים שנכבשו מחוץ לערב, נטו המאמינים לאמץ מערכות פולחניות קיימות, והסתפקו בכיוון תפילה כללי ביותר, שאותו הם קבעו על פי רוחות השמים, וכך מצאו עצמם מכוונים את מסגדיהם לכיוון שגם יהודים התפללו אליו.

המקורות הערביים מעידים על כך שבמשך הזמן גברה המודעות העצמית בחברה האסלאמית, ונעשו נסיונות להפסיק את השימוש בבתי התפילה הקיימים של הלא־מוסלמים.[50] במקביל, ובמידה רבה תודות לשיפור האמצעים המתמטיים והאסטרונומיים, תוקנו הקִבְלות במסגדים, אשר חלקם נהרסו וניבנו מחדש, והם זכו לקבלה מדויקת יותר אשר כוונה דרומה לעבר מכה.[51]

כל זה השתלב בנטייה הכללית לחדד את ההבדל הפולחני והחברתי בין מוסלמים ללא מוסלמים, והדבר משתקף יפה בחדית' של אבן עבאס המייחס לנביא את ההכרזה הבאה: 'אסור שתהיינה שתי קִבְלות בעיר אחת, והמוסלמים אינם חייבים בתשלום מס הג'זיה'.[52] משמעותה של מסורת זו היא, שקִבְלָה אסלאמית וקִבְלָה יהודית לא ישמשו בכפיפה אחת, כלומר, בכל עיר תוכל למשול בכיפה עדה דתית אחת בלבד, בין אם מוסלמית ובין אם יהודית.[53] חדית' זה מצוטט בדרך כלל בקשר עם האיסור שהוטל על יהודים ונוצרים להתגורר בחצי האי ערב, וקיימת גם גירסה המצמצמת אותו לאזור זה: 'לא תשמשנה שתי קִבְלות יחדיו בחצי האי ערב'.[54] מלבד זאת, קובע החדית' שמס הג'זיה המוטל על בני החסות (אַהְל אלדִ'מַּה) היהודים והנוצרים לעולם לא יושת גם על המוסלמים, אשר להם אמורה להישמר העליונות החברתית. פירושו של דבר, שבני החסות המקבלים על עצמם את האסלאם פטורים ממס זה.[55]

48 שם, עמ' 564; Suliman Bashear, 'Qibla musharriqa...', *The Muslim World*, 81 (1991), pp. 273–275

49 הוילנד (לעיל, הערה 45), עמ' 570.

50 בשיר (לעיל, הערה 48), עמ' 275 ואילך.

51 הוילנד (לעיל, הערה 45), עמ' 567–569.

52 עַבְּדֻאַלְלָּה אִבְּן מֻחַמַּד אִבְּן אַבִּי שַׁיְבַּה, אלמֻצַנַּף פִי אלאַחַאדִית' ואלְאָאתָ'אר, מהד' עַבְּד אלחָ'אלִק אלאַפְגָאנִי, ג, בומביי 1983–1979, עמ' 197; אַבּוּ דָאוּד, אלסֻנַן, ב, קהיר 1952, עמ' 148 (אמארה: 28); עַבְּד אלרַחְמָאן אלמֻבָּארַכְּפוּרִי, תֻחְפַת אלאַחְוַד'י שַׁרְח גָ'אמִע אלתִרְמִד'י, מהד' עַבְּד אלרַחְמָאן מֻחַמַּד עֻתְ'מָאן, ג, קהיר 1979, מס' 628 (זכאת: 11); אַחְמַד אִבְּן חַנְבַּל, אלמֻסְנַד, קהיר 1313/1895, הדפסה חוזרת, א, בירות (ללא תאריך), עמ' 223, 285.

53 על משמעותו זו של החדית' עיין הערות הפרשן אצל אלמבארכפורי, מס' 628.

54 אַחְמַד אִבְּן אלחֻסַיְן אלבַּיְהַקִי, אלסֻנַן אלכֻּבְּרָא, חידראבאד 1936; הדפסה חוזרת, בירות (ללא תאריך), סנן, ט, 208.

55 פטרישיה קרון (הג'רה [לעיל, הערה 44], עמ' 387 הערה 162) מצטטת מסורת זו כחיזוק להנחתה

This content downloaded from 192.122.237.41 on Fri, 19 Jun 2015 20:31:50 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

תהליך דומה של הינתקות מן היהודים ניכר במסורות על תקופת מוחמד שנסקרו בראשיתו של מאמר זה, המצביעות על מצב ראשוני שבו מוסלמים קבעו לעצמם כיוון תפילה על פי הדגם היהודי הקיים, אך בסופו של דבר הסיטו את הקִבְּלַה שלהם לכיוון מכה. הַקִבְּלַה זו תומכת מאוד באפשרות שהמסורות על תולדות הקִבְּלַה בימי הנביא נועדו, בין היתר, לספק תקדים נבואי־אלוהי לצורך שהתעורר בתקופה האומיית בתיקון הקבלה של המסגדים ברחבי העולם האסלאמי, והסבתה דרומה לעבר מכה. המסורות שהפכו את תיקון הקבלה לחלק מחייו של הנביא מתארות זאת כתהליך הסבה חד־פעמי שהתרחש בהנחיה אלוהית ושם קץ לנוכחות היהודית במערכת הפולחנית האסלאמית.

יש לציין שהמודעות לשמירה על קבלה מדויקת מתייחסת בעיקר לאופן בניית המסגדים, והדבר משתקף בעובדה שהמסורות שנסקרו לעיל המתארות את תיקון הקבלה בימי הנביא, עושות זאת בדרך כלל בקשר הדוק עם מסגדים. אולם צריך לזכור שמרבית התפילות שהמאמין מתפלל מדי יום נאמרות מחוץ למסגד, ובמקרים אלה עליו לברר בעצמו את כיוון התפילה. כאן השתמרה מידה רבה של חופש, כפי שיעידו המסורות המתירות למאמין לטעות בכיוון התפילה מבלי שהדבר יפגום בערך המצווה; מובהקת במיוחד היא ההכרזה המיוחסת למספר חכמי דת בולטים בני המאה הראשונה להג'רה, שלפיה גם מי שמתפלל לקבלה שגויה, תפילתו נחשבת לו, ואין הוא חייב לחזור עליה.[56]

במסורת האסלאמית באה גם הנחיה המשמרת את עקרון השימוש ברוחות השמים לקביעת הכיוון הכללי של הקבלה, והיא ניתנת בזו הלשון: 'הקבלה נמצאת בתחום שבין המזרח והמערב' (מָא בַּיְן אלמַשְׁרִק ואלמַגְרִבּ קִבְּלַה);[57] אימרה זו מיוחסת לכמה מחברי הנביא,[58] ואף לנביא עצמו.[59] פירושה של הנחיה זו כלול במסורת הנמסרת בשמו של עַבְּדאַלְלָּה אִבְּן עֻמַר הקובע שעל המתפלל להתייצב כך ששמאלו יפנה למזרח וימינו למערב, וזה, כמובן, חל על כל מי שנמצא צפונית למכה, כגון באזור המַשְׁרִק,[60] אך המהדרין יותר הגבילו הנחיה זו לאזור אלמדינה בלבד;[61] מובן מאליו שעל המתפללים

שבמקורו של דבר המוסלמים החזיקו ביותר מכיוון תפילה אחד, וזאת בטרם התבסס מעמדה הבלעדי של הכעבה כקבלה, אולם נראה שאין זו משמעות המסורת.

56 עבד אלרזאק (לעיל, הערה 32), מס' 3630, 3631, 3632.

57 עיינו הוילנד (לעיל, הערה 45), עמ' 571.

58 למשל, עבד אלרזאק (לעיל, הערה 32), מס' 3633, 3635, 3636; אִבְּן אבי שיבה (לעיל, הערה 52), עמ' 361–362.

59 למשל, אלמבארכפורי (לעיל, הערה 52), מס' 342–341; אַחְמַד אִבְּן שֻׁעַיְבּ אלנַסָאאִ'י, אלסֻנַן אלכֻּבְּרָא, מהד' עַבְּד אלגַפָאר אלבֻּנְדָארִי וסַיִּד חַסַן, ב, בירות 1991, מס' 2551; מֻחַמַּד אִבְּן יַזִיד אִבְּן מָאגַ'ה, אלסֻנַן, מהד' מֻחַמַּד עַבְּד אלבָּאקִי, א, קהיר 1952, מס' 1011.

60 אבן אבי שיבה (לעיל, הערה 52), עמ' 362 אלמבארכפורי (שם), מס' 342.

61 ביהקי (לעיל הערה 54), עמ' 9.

This content downloaded from 192.122.237.41 on Fri, 19 Jun 2015 20:31:50 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

הנמצאים דרומית למכה להתייצב בין המזרח והמערב באופן הפוך.[62] כיווני המזרח והמערב נבחרו כנקודת מוצא לקביעת הקבלה משום שקל לזהותם על פי זריחת השמש ושקיעתה.

שבחי ערים

במקביל לצורך שהורגש בתקופה האומיית לבנות במסגדים קִבְּלַה מדויקת, שתוסט דרומה יותר ותפנה לעבר מכה, הלך וגבר המתח בין ארץ ישראל וערב, והוא הגיע לשיאו בימיו של הח'ליפה האומיי עַבְּד אלמַלִךְ. שליט זה ביסס מאוד את מעמדה של ירושלים כעיר קודש מוסלמית, וזאת בעיקר במפעלי בנייה, כמו 'כיפת הסלע', שאותה הוא הקים על הר הבית. אולם, כתוצאה מעליית מעמדה של ירושלים, התעורר החשש מפגיעה במעמדן של הערים הוותיקות בערב, וחשש זה התבטא בהפצתן של מסורות שהחשידו את עבד אלמלכ בכך שהקים את 'כיפת הסלע' אך ורק מתוך רצון להסיט את העלייה לרגל ממכה לירושלים.[63]

התפתח אפוא מאבק על הבכורה הפולחנית בין ירושלים למכה, שבא לידי ביטוי גם בתחום הפוליטי, ובמיוחד במרד האנטי־אומיי של עבדאללה אִבְּן אלזֻבַּיְר במכה. בתחום המסורות, משתקף המאבק בהפצתן של מסורות המספרות בשבחי כל אחת משתי הערים הללו (פַּצָ'אאִ'ל).

המסורות על שינוי הקבלה בימי מוחמד הפכו אף הן לתחמושת במאבק, והן שימשו את שני הצדדים כאחד. כל צד הפיץ גירסאות הנוחות רק לו, ועיון מדוקדק מאפשר להתחקות בקלות יחסית אחר השינויים המגמתיים שנעשו בהן לטובת כלאחד מהצדדים.

הצד הירושלמי

העובדה שהמסורות על שינוי הקבלה מתארות למעשה את נטישתה של ירושלים – הקבלה של היהודים – לטובת מכה, לא מנעה את גיוסן של המסורות הללו למען האדרת שמה של ירושלים, ובהקשרן החדש מוקדה תשומת הלב על עצם העובדה שירושלים היתה הקבלה הראשונה של הנביא; עולה מכאן שבהקשר הירושלמי, ניצחה הראשוניות של הקבלה הירושלמית את ה'יהודיות' שלה, ומסיבה זו מופיעות רבות מן הגירסאות שנסקרו לעיל בקבצים המוקדשים לשבחי ירושלים.[64]

62 ראו אצל אלמבארכפורי (לעיל, הערה 52), עמ' 317–318.

63 ראו: Amikam Elad, *Medieval Jerusalem and Islamic Worship: Holy Places, Ceremonies, Pilgrimage*, Leiden 1999

64 למשל, מֻחַמַּד אִבְּן אַחְמַד אלוָאסִטִי, פַּצָ'אאִ'ל אלבַּיְת אלמֻקַדַּס, מהד' יצחק חסון, ירושלים 1979, עמ' 49–51; אַבּוּ אלמַעָאלִי אלמַקְדִסִי אִבְּן אלמֻרַגַּ'א, פַּצָ'אאִ'ל בַּיְת אלמַקְדִס ואלְחַ'לִיל ופַּצָ'אאִ'ל

This content downloaded from 192.122.237.41 on Fri, 19 Jun 2015 20:31:50 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

אבל בכך לא היה די, כי מעלתה של ירושלים בתהליך המסתיים בביטולה של עיר זו על ידי צו אלוהי המעדיף את הכעבה העל פניה, לא היתה מובהקת דיה. כדי לתקן את החסר, הופצו, בסופו של דבר, גירסאות שבהן הצד הירושלמי ניכר באופן בולט הרבה יותר. מדובר בעיקר בגירסאות המעלות את התפילה לכיוון ירושלים לדרגת מעשה פולחני בעל קדושה מונותאיסטית עתיקה, ואף נצחית. הדבר מתבטא, קודם לכול, במסורות המכתירות את 'הסלע' (אבן השתייה) בירושלים בתואר 'הקבלה של הנביאים' (קִבְּלַת אלאַנְבִּיָאא'). המובהקת ביותר בהקשר זה היא המסורת הנמסרת בשמו של אלזהרי (איש מדינה שהיה מקורב לחצר האומיית; נפטר בשנת 124/742). הוא הכריז כי

> מאז שאדם הראשון ירד אל הארץ, לא שלח אלוהים נביא מבלי שקבע לו את סלע בית המקדש כקבלה. גם מוחמד התפלל בכיוון הסלע שישה עשר חודשים, אולם הוא הרבה להפציר באלוהים שיקבע לו את מכה כקִבְּלַה, ואז נעתר לו אלוהים.[65]

ממסורת זאת עולה יתרונה הבולט של הקבלה הירושלמית על הקבלה של מכה. נרמז כאן שתפילת מוחמד לכיוון ירושלים היתה בתוקף צו אלוהי, שניתן גם לכל הנביאים שקדמו לו, ואילו תפילתו לכיוון מכה לא היתה אלא תוצאה של גחמת מוחמד עצמו, ומכאן שאינה מבוססת על תכנית אלוהית אלא רק על הסכמה בדיעבד של אלוהים.

מסורת נוספת מתמקדת בעובדת חריגתו של מוחמד מן המורשת הנצחית של שאר הנביאים. המסורת רשומה אצל אבן סעד,והיא נמסרת בשמו של איש מדינה מֻחַמַּד אִבְּן כַּעְב אלקֻרַטִ'י (נפטר בשנת 117/735):[66]

> שום נביא מעולם לא חלק על נביא אחר בנוגע לקבלה או לסֻנַּה, אלא ששליח אלוהים (היינו, מוחמד) התפלל לכיוןירושלים שישה עשר חודשים [בלבד], מאז שהגיע לאלמדינה (מַא חַ'אלַףַ נַבִּיֵּן נַבִּיֵּן קַטֻּ פִי קִבְלַה וַלָא פִי סֻנַּה אִלָּא אַנַּ רַסוּלַ אלְלָּה (צ) אִסְתַקְבַּלַ בַּיְתַ אלמַקְדִס מִן חִין קַדִם אלמַדִינַה סִתַּה עַשַׁרַ שַׁהְרַא).

אלשַׁאם, מהד' עופר ליבנה־כפרי, שפרעם 1995, עמ' 96–101; מֻגִ'יר אלדִין אלחַנְבַּלִי, אלאֻנְס אלגַ'לִיל בִּתַאְרִיח' אלקֻדְס ואלְחַ'לִיל, א, בירות 1973, עמ' 192–194; עַבְּד אלרַחְמָאן אִבְּן אלגַ'וְזִי, מֻתִ'יר אלגַרָאם אלסָאכִּן אִלָא אַשְׁרַף אלאַמָאכִּן, מהד' מֻצְטַפָא אלדַ'הַבִּי, קהיר 1995, עמ' 214–217.

65 אל ואסטי, שם, מס' 78. ראו גם אבן אלמרג'א, שם, מס' 99; מג'יר אלדין, שם, עמ' 193; אבן אלג'וזי, שם, עמ' 214. ראו גם: M.J. Kister, 'Sanctity Joint and Divided: On Holy Places in the Islamic Tradition', *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 20 (1996), p. 52

66 אבן סעד (לעיל, הערה 26), עמ' 243.

This content downloaded from 192.122.237.41 on Fri, 19 Jun 2015 20:31:50 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

מסורת זו, פירושה שמוחמד סטה מן הסֻנַּה, היינו, התקדים ההלכתי, של כלל הנביאים, וזאת משום שהוא התמיד בתפילה לכיוון ירושלים שישה עשר חודשים בלבד. שזוהי אכן משמעות המסורת, מתברר מתוך גירסה נוספת, שלימה יותר, של הטכסט, כפי שהיא מצוטטת מאבן סעד על ידי אלסיוטי[67] – זו מסתיימת במלים 'ואז פנה לעבר הכעבה' (תם' תחול אלא אלכעבה).מילים אלה קובעות במפורש במה התבטאה סטיית מוחמד מדרכם של כלל הנביאים, מקץ שישה עשר החודשים.

אצל אבן סעד עצמו, מסתיימת המסורת בפסוק הקוראני הנמצא בסוּרַת אלשׁוּרָא (42), 13, ואשר קובע זהות מוחלטת בין השריעות של כל הנביאים: 'אלוהים קבע לכם כחוק אותה דת שציווה לְנֹח, ואת אשר גילינו לך, ואת מה שציווינו לאברהם, משה וישו...'. הופעתו של הפסוק בסיומה של המסורת שלפנינו מבליטה עוד יותר את עובדת סטייתו של הנביא מהדרך הדתית־הפולחנית של כלל הנביאים שהתפללו בכיוון הסלע בירושלים, ואשר לפחות לכאורה, אמורה היתה להיות גם דרכו של נביא האסלאם.

מאידך־גיסא, צריך לציין שחכמי האסלאם אינם זוקפים, בדרך כלל, לחובתו של הנביא את סטייתו מן הקבלה של שאר הנביאים, היינו ירושלים. אלח'רגושי (נפטר בשנת 406/1015), למשל, כולל עובדה זו דווקא ברשימת המעלות של מוחמד, וקובע שהמעלה היא בכך שאלוהים שינה את הקבלה של הנביא מן הקבלה של הנביאים (בכך שהיפנה אותו אל הכעבה), מאחר שהיהודים לעגו לו על שאימץ לעצמו את הקבלה שלהם. אלוהים לא נהג כך עם שום נביא זולת מוחמד (דבר שמלמד על מעמדו המיוחד אצל אלוהים, הדואג לנחמו ולפצותו על כל פגיעה בכבודו).[68]

הצד של מכה

אשר לצד של מכה, הוא בא לידי ביטוי כבר בכל אותן גירסאות שבהן פתחנו את הדיון, המציגות את השינוי מירושלים למכה כמעשה חגיגי שמשמעותו נטישת נוהג קדם־אסלאמי שהיה מקובל על הבריות מימים ימימה, והחלפתו בנוהג אסלאמי המבוסס על הנחיה אלוהית, ואשר הנביא רחש לו אהבה יתרה. השתמרותן של מסורות אלה מעידה על הצורך להגן על מעמדה של מכה, שהורגש מיד עם כיבושי האסלאם מחוץ לחצי האי ערב, כיבושים שצירפו לתחום האסלאם ערים שהיו בעלות קדושה עתיקה משלהן. אבל במסורות הקיימות לא היה די, כי האתגר הירושלמי הלך וגדל ככל שעלה מעמדה של ירושלים בתקופה האומיית; הסכנה למעמדה של מכה ניכרת היטב בתקופה זו, למרות שבין האומיים עצמם לא הכול כיבדו את קדושתה של ירושלים, והיו שטענו

67 גַ'לָאל אלדִּין אלסֻיוּטִי, אלחַ'צָאאִ'ץ אלכֻּבְּרָא, מהד' מֻחַמַּד חַ'לִיל הַרָאס, א, קהיר 1997, עמ' 486.
68 ח'רגושי (לעיל, הערה 34), דף 109א.

This content downloaded from 192.122.237.41 on Fri, 19 Jun 2015 20:31:50 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

שמעמדה כקבלה לא היה מעוגן בתורה.[69] מכל מקום, מצויות בידינו גירסאות מובהקות יותר על מכה המעידות על מאמץ מוגבר לשמר ולטפח את מעמדה של מכה, וזאת במסגרת השאיפה הכללית להעתיק לערב את מתכונת הקדושה של ארץ ישראל.[70]

הבולטות שבמסורות הללו הן אלה המנסות להקנות למכה קדושה המבוססת על מתכונת זהה לזו הירושלמית, ובראש ובראשונה, להעלותה לדרגת 'הקבלה של הנביאים'.[71] מאמץ שכזה ניכר, למשל, במסורת המתעדת ויכוח בין מוסלמי בשם אבו אלעָאליַה (איש בצרה; נפטר בשנת 90/709) לבין יהודי. היהודי טוען שמשה התפלל לכיוון הסלע בירושלים, ואילו אבו אלעאליה מתקן אותו ואומר: 'משה התפלל ליד הסלע כשפניו לכעבה';[72] אבו אלעאליה מביא אסמכתה גם מעדויות ארכיאולוגיות, וטוען שהקבלה במסגדים של הנביא צָאלְח (שמו נזכר בקוראן) ושל ד'וּ אַלְקַרְנַיְן (אלכסנדר מוקדון) פנתה לכיוון מכה.[73] באופן זה מבקשת המסורת לשלול מירושלים את דרגת 'הקבלה של הנביאים' ולהקנותה למכה בלבד. אותו קו נקוט גם בהכרזה שמשמיע אלחסן אלבצרי (נפטר בשנת 110/728): 'כל נביא שנשלח על ידי אלוהים נהג להתפלל בכיוון הכעבה'.[74]

ביסוס נוסף למעמדה של מכה כקבלה של הנביאים ניתן במסורות הרשומות בפירושים לפסוק בסורת אלבקרה (2), 46. פסוק זה קובע שאלה שקיבלו את הספר (=התורה) מכירים אותו כפי שהם מכירים את ילדיהם, אולם כמה מהם מסתירים את האמת (על מה שכתוב בו). המסורות קובעות שמדובר כאן ביהודים בני זמנו של מוחמד שידעו, על פי התורה שבידיהם, שהכעבה היא הקבלה האמיתית, אולם הם התכחשו לדבר;[75] חד משמעית במיוחד היא המסורת הנמסרת בשמו של הפרשן אלסֻדי (נפטר בשנת 128/745), הקובעת שהיהודים יודעים שהכעבה היא הקבלה של הנביאים, כשם שהם מכירים את ילדיהם.[76] בדומה לכך, קובע הפרשן איש בצרה אלרַבִּיע אִבְּן אַנַס (נפטר בשנת 139/756), שהיהודים ידעו שהכעבה היא הקִבְּלה שלהם, אשר כלפיה צוו להתפלל.[77]

69 עַבְּד אלרַחְמָאן אִבְּן עַבְּדַאלְלָּה אלסֻהַיְלִי, אלרַוְץ' אלאֻנֻף, מהד' עַבְּד אלרַאוּף סַעְד, ב, קהיר 1971, עמ' 201. ראו גם: Suliman Bashear, 'Quran 2:114 and Jerusalem', *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 52 (1989), p. 237; קיסטר (לעיל, הערה 65), עמ' 49–50.

70 על כך ראו: Uri Rubin, *Between Bible and Qur'ān*, Princeton 1999, pp. 36–52

71 ראו קיסטר, (לעיל, הערה 65), עמ' 52–53.

72 על הוויכוחים בנוגע לכיוון התפילה של משה ראו עוד קיסטר, שם, עמ' 57.

73 טברי (לעיל, הערה 10), עמ' 21; עיינו גם קיסטר הנ"ל, עמ' 50.

74 הוארי (לעיל, הערה 27), עמ' 155.

75 מקאתל (לעיל, הערה 27), עמ' 147–148.

76 טברי (לעיל, הערה 10), עמ' 16.

77 שם.

This content downloaded from 192.122.237.41 on Fri, 19 Jun 2015 20:31:50 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

בגירסאות נוספות ניכר המאמץ להקנות למכה את דרגת הקִבְּלַה הראשונה של מוחמד, וכך לשלול מירושלים את הבסיס העיקרי למעלתה. מדובר במסורות שעולה מהן שמרגע שמוחמד התחיל להתנבא, הוא נהג להתפלל דווקא לכיוון הכעבה.

טיעון כזה, מצוי, קודם כל, במסורות המודות שהקבלה הראשונה של מוחמד אמנם היתה לכיוון ירושלים, וזאת כבר לאורך כל תקופת מכה, אבל המסורות הללו טורחות לציין שבשעה שמוחמד התפלל במכה לכיוון ירושלים, הוא ניצב בצידה הדרומי של הכעבה, כך שהוא לא התפלל לכיוון ירושלים, אלא גם לכיוון הכעבה, שחצצה בינו לבין ירושלים.[78]

מרבית החוקרים סבורים שהמסורות הללו נועדו ליצור 'הרמוניזציה' בין שני כיווני התפילה,[79] אבל סביר יותר להניח שאין כאן הרמוניזציה אלא ניסיון אפולוגטי להוריד את ירושלים מדרגת הקבלה הראשונה והבלעדית של מוחמד.

מובהקות עוד יותר הן המסורות הקובעות באופן חד־משמעי שבראשית דרכו הנבואית התפלל מוחמד לכיוון הכעבה, ורק בשלב מתקדם יותר הוסטה הקִבְּלַה באופן זמני לכיוון ירושלים. קביעה מעין זו כלולה במסורת של פרשן הקוראן, איש מכה, אבן גֻ'רַיְג' (נפטר בשנת 150/767).[80] מסורות כאלה מבוססות על התזה שדת אברהם האמיתית שבה הלך מוחמד מלכתחילה, ואשר החזיקו בה גם אישים אחרים בערב הקדם־אסלאמית, היתה ממוקדת בכעבה, ולא בכל מקדש אחר.[81]

מסורות מרחיקות לכת יותר מצרפות למעלת ראשוניותה של הכעבה כקבלה את מעלת היותה ה'נַסְח'' הראשון. מונח ערבי זה, שפירושו 'ביטול', משמש לתיאור מקרים שבהם פסוקים קוראניים הנגלים לנביא מוחמד מבטלים פסוקים קוראניים שניגלו כבר קודם לכן, ופג תקפם. במסורות שלפנינו מדובר על כך שהסטת הקבלה מירושלים לכעבה היתה הנַסְח' הראשון המופיע בקוראן. עובדה זו כשלעצמה נכללת גם במסורות שבהן אין הכעבה משמשת כקבלה הראשונה,[82] אולם המסורות המפורטות יותר מציגות את הכעבה הן כקבלה הראשונה והן כנַסְח' הראשון. הן מתארות תהליך שראשיתו בתפילת מוחמד לכיוון הכעבה, לאחר מכן ההג'רה למדינה ותחילת התפילה לכיוון

78 למשל, אבן השאם (לעיל, הערה 9), עמ' 319, 372; אבן סעד (לעיל, הערה 26), עמ' 243.

79 רובין (לעיל, הערה 12), עמ' 103–104, הערה 29.

80 טברי (לעיל, הערה 10), עמ' 4.

81 Uri Rubin, 'Ḥanifiyya and Ka'ba: An Inquiry into the Arabian Pre-Islamic Background of Din Ibrạhim', *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 13 (1990), pp. 101–103

82 ראו למשל, המסורת המשותפת של עִכְּרִמַה ואלחַסַן אלבַּצְרִי אצל טברי (לעיל, הערה 10), עמ' 4.

This content downloaded from 192.122.237.41 on Fri, 19 Jun 2015 20:31:50 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

ירושלים, ובסופו של דבר ביטול הקבלה הירושלמית בתהליך של נַסְח' – הלא הוא הנסח' הקוראני הראשון – ושיבה לקבלה של מכה. סדר כזה של האירועים מתואר כבר בפרשנותו של מקאתל אבן סלימאן על סורת אלבקרה (2), 142.[83]

יֵאָמֵר מיד שבקוראן עצמו אין כל זכר מפורש לתפילת מוחמד לכיוון ירושלים, דבר שלא מנע מן הפרשנים לגרוס שהמצווה הקוראנית להתפלל בכיוון מכה ('המסגד הקדוש') נועדה לבטל את כיוון התפילה הירושלמי.

השתלשלות זו משמשת בסיס למסורת הנמסרת בשמו של אבן עבאס, המופיעה בספרו של אבו עֻבַּיְד (נפטר 224 /839), המוקד שכולו לעניין הנַסְח'.[84] המסורת פותחת בהכרזה שמקרה הביטול הראשון בקוראן היה בעניין הקבלה' (אַוַּל מָא נֻסִחַ' מִן אלקֻרְאָ'אן שַׁאְ'ן אלקִבְּלַה). לאחר מכן מצוטט הפסוק הנחשב כאן למבוטל, והוא בסורת אלבקרה (2), 115, אשר מכריז, שלאלוהים המזרח והמערב, ובכל כיוון שבו מתפללים, שם הוא נמצא. למרות ששמה של ירושלים אינו מופיע כאן, המסורת קובעת שבגלל הפסוק הזה מוחמד התפלל לכיוון ירושלים ונטש את הכעבה (שאליה נהג להתפלל בראשית דרכו), ואז אלוהים הסיט אותו מירושלים והחזירו לכיוון הכעבה, וזאת בגילוי פסוק 143 מאותה סורה. פסוק זה, הנחשב כאן כמבטל את פסוק 115, מודיע שהקבלה הישנה – ירושלים, לפי הפירושים – לא ניתנה אלא כדי לגלות מי מציית לנביא באופן מוחלט ומי אינו מציית לו. בגירסאות אחרות של אותה מסורת, מופיעים פסוקים אחרים בתפקיד המבטל והמבוטל, אך אין צורך להיכנס כאן לפרטי ההבדלים.[85]

כדוגמה נוספת למאמץ המוגבר, לטובת קִבְּלַת מכה ראוי להזכיר מסורות המגייסות לצורך שימור מעמדה של מכה דמויות אסלאמיות ידועות, מלבד מוחמד. אחת מהן היא דמותו של עומר, מן הבולטים שבחברי הנביא, והח'ליפה השני, אשר בימיו כבשו המוסלמים את ירושלים מידי הביזנטים. המסורות מציגות אותו כמי שציווה על המוסלמים המתפללים ליד הסלע בהר הבית בירושלים להתפלל לכיוון הכעבה, ולא לכיוון הסלע, כדרך היהודים. כל זה נמצא בסיפור הידוע על השיחה בין עומר לבין היהודי המומר כַּעְבּ אלאַחְבָּאר.[86]

83 מקאתל (לעיל, הערה 27), עמ' 143–144.

84 אַבּוּ עֻבַּיְד אלקָאסִם אִבְּן סַלָּאם, אלנָּאסִח' ואלמַנְסוּח', מהד' מֻחַמַּד אלמֻדַיְפַר, ריאץ' 1990, מס' 21.

85 עיינו טברי (לעיל, הערה 10), עמ' 399–340; עַבְּד אלרַחְמָאן אִבְּן מֻחַמַּד אִבְּן אַבִּי חָאתִם, תַפְסִיר אלקֻרְאָ'ן אלעַטִ'ים, מהד' אַסְעַד מֻחַמַּד אלטַיִּב, א, ריאץ' 1997, עמ' 212 (מס' 1123); ואסטי (לעיל, הערה 64), מס' 76.

86 רובין (לעיל, הערה 70), עמ' 57; אלעד (לעיל, הערה 63), עמ' 30–31, 157–158.

This content downloaded from 192.122.237.41 on Fri, 19 Jun 2015 20:31:50 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

סיכום

לסיכום: בחינת המסורות על הסבת הקִבְּלַה בימי מוחמד מירושלים למכה הובילה למסקנה שמסורות אלה משקפות היבט אופייני בעיצוב דמותו של מוחמד כמי שזכה להשתחרר מדרכי פולחן קדם־אסלאמיות, וזאת מכוח ההנחיה האלוהית שהבטיחה את עלייתו על דרך הישר. מעבר לזאת, הועלתה האפשרות שהמסורות הללו נועדו גם לשרת צרכים פולחניים שהתעוררו במהלך המאה הראשונה להג'רה, עת ניכר הצורך לדייק יותר בקביעת כיוון התפילה במסגדים, וזאת על רקע מצב מתמשך של חוסר ודאות באשר לכיוון התפילה, והסתמכות על מבני תפילה קיימים של יהודים ונוצרים. ההשתחררות מן הדפוסים הקיימים הפכה לאידיאל, אשר כדי לטפחו ולשמרו, שוקע אל תוך סיפור חייו של הנביא. מוחמד וחבריו הוצגו כמי שדגלו אף הם באותה השתחררות, אשר במסגרתה תוקנה הקבלה, והוסטה מירושלים לכעבה. סיפורים אלה, שהפכו לחלק בלתי נפרד של תיאורי העימות שהיה בין מוחמד ויהודי מדינה,[87] נועדו לדרבן את המאמינים לתקן את מסגדיהם ולדייק בכיוון התפילה, כך שלא יוכלו עוד להישנות המקרים שבהם מוסלמים ויהודים מצאו עצמם מתפללים באותו כיוון.

נספח: הקִבְּלַה וזמן חיבורו של הקוראן

ההבחנה שסיפור הטיית הקבלה מירושלים לכעבה, כפי שהוא מסופר ב'סירה' של מוחמד, אינו אלא תוצר של תהליך גיבוש דמותו הנבואית של מוחמד ושל תהליך גיבוש דרכי פולחן ייחודיות, תהליכים שהתרחשו במהלך המאה הראשונה לאסלאם, מעוררת בכל חריפותה את שאלת זמן חיבורו של הקוראן, שאלה, אשר מאז פרסום ספרו של ונסברו,[88] מסרבת לרדת מסדר היום של חוקרי ראשית האסלאם.

שאלת זמן חיבורו של הקוראן עולה כאן מחדש, משום שגם הקוראן, כפי שראינו, ולא רק הסירה, כולל התייחסות ישירה לכיוון תפילה בעייתי, שבא אל קיצו עם הצו המפורש להטות את הקבלה לכיוון מכה. לכאורה, חייבים אנו להניח שגם הצו הזה אינו אלא תוצר של אותו תהליך המשתקף בסיפורי הסירה על הטיית הקבלה מירושלים למכה. במילים אחרות, גם פסוקי הקבלה שבקוראן שייכים למאה הראשונה להג'רה. מסקנה זו היא כמעט בלתי נמנעת, שכן, אילו היה הצו הקוראני להסיט את הקבלה

87 על כך עיינו עוד: Shimon Shtober, 'Lā yajūzu an yakūna fī l-Islām li-Māhi', qiblatayn [sic]: Judaeo-Islamic Polemics Concerning the qibla', *Medieval Encounters*, 5 (1999), pp. 85–98

88 John Wansbrough, *Quranic Studies*, Oxford 1977

This content downloaded from 192.122.237.41 on Fri, 19 Jun 2015 20:31:50 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions

לכיוון הכעבה מוכר כבר לבני דורו של הנביא, לא היה מתעורר מאוחר יותר הצורך לתקן את כיוון הקבלה במסגדים מחוץ לערב.

מאידך־גיסא, העובדה שהצו הקוראני בעניין הקִבְּלַה לא קוים בראשית תקופת הכיבושים, אלא הוחל רק בשלב מאוחר יותר, אינה הוכחה לכך שהקוראן טרם היה קיים בימי הנביא. לכל היותר ניתן להסיק מכאן שחלף זמן לא מועט עד שכתב קודש זה זכה למעמדו כמקור לנורמות הלכתיות, וזאת בעיקר בשל העובדה שתהליך איסופו ועריכתו הסופית נמשך, כידוע, עד ראשית התקופה האומיית. בינתיים נשארו בתוקפן רבות מן המערכות הפולחניות שהאסלאם אימץ לעצמו מן התרבויות הוותיקות שהיו נפוצות ברחבי העולם האסלאמי. פירושו של דבר, שהשפעת הקוראן על עולמם של המוסלמים מאוחרת בהרבה לזמן היווצרותו.[89]

אין מניעה אפוא להניח שהעיקרון הקוראני המחייב תפילה בכיוון הכעבה הוא אכן קדום ביותר, ועל קדמותו יעיד גם היעדרה המוחלט של ירושלים מפסוקי הקוראן המעלים את שאלת כיוון התפילה. הדבר מעיד שההתלבטות בנושא זה קדמה לשלב שבו הפכה ירושלים לחלק מעולם האסלאם. אולם יישומו של הצו הקוראני להתפלל בכיוון הכעבה התעכב עד שהאסלאם הצליח לגבור על הרגלי התפילה המקובלים באזורים שבאו לשליטתו; כדי לסייע במאבק נגד ההרגלים הקיימים, הופצו המסורות המתארות כיצד מוחמד עצמו השתחרר מהם בהנחייתו המבורכת של אלוהיו.

אולם, המאבק הזה לייחודיות אסלאמית מעולם לא השיג תוצאות מוחלטות, שכן האזורים שנשלטו פעם בידי הלא־מוסלמים המשיכו להיות חלק מן האימפריה האסלאמית, כך שהמתח הבין־פולחני לא חדל, והמשיך לבוא לידי ביטוי במסורות המקומיות המגוונות והסותרות שהופצו באזורים השונים.

89 ראו גם רובין (לעיל, הערה 70), עמ' 238.

This content downloaded from 192.122.237.41 on Fri, 19 Jun 2015 20:31:50 UTC
All use subject to JSTOR Terms and Conditions